

модернізації спрямованого розвитку виховного процесу дитячого оздоровчого табору.

2. Використовуючи педагогічний досвід видатного педагога В.О. Сухомлинського, в основу системи діяльності літнього табору ми вважаємо за потрібне ставити:
  - колективну творчу діяльність, засновану на вільному самовизначенні дитини, створення середовища для самореалізації особистості на багатоваріативній основі;
  - освітню діяльність у рамках програмно-варіативного підходу до діяльності дитячих об'єднань;
  - ігрову діяльність – як оптимальний природний спосіб входження підлітків у життя, його соціальної адаптації.

У контексті цього, зазначимо, що роль колективу дитячого табору в розвитку особистості складається й у тім, що він відкриває можливості практичного освоєння демократичних форм організації життєдіяльності. Насамперед це реалізується через активну участь у самоврядуванні й різноманітному громадському житті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. www.mon.gov.ua
2. Сухомлинский В.А. Избранные произведения в 5-и томах. – К.: Радянська школа, 1984.
3. <http://www.geocities.com/gazetka/o-uman.html>
4. Педагогика: Учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений / В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, А.И.Мищенко, Е.Н.Шиянов. – М.: Школа-Пресс, 1997. – 512 с.
5. Педагогика: Учебное пособие для студентов пед. ин-тов / Ю.К.Бабанский, В.А.Сластенин, Н.А.Сорокин и др. / Под ред. Ю.К.Бабанского. – М.: Просвещение, 1988. – 479 с.
6. Сухомлинский В.А. Рождение гражданина. – М.: Молодая гвардия, 1971. – 136 с.
7. Сухомлинский В.А. Мудрая власть коллектива: (методика воспитательной работы) / В.А. Сухомлинский; пер. с укр. Н. Дангуловой. – М.: Молодая гвардия, 1975. – 237 с.
8. Сухомлинский В.А. О воспитании. – Изд. 2-е. – М.: Политиздат, 1975. – 271 с.

УДК 37.015.3.091.12:502 – 053.6

Є.В. Копилиць

СЕНСИТИВНІСТЬ ПІДЛІТКІВ ДО ВИХОВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ

У статті на основі порівняльного аналізу педагогічних та психологічних досліджень розвитку ціннісного сприйняття природи в онтогенезі підтверджено й уточнено наявну в педагогіці тезу, що підлітковий вік є найсприятливішим періодом для екологічного виховання. Автор обстоює чутливість молодшого та середнього підліткового віку до виховання екологічних ціннісних орієнтацій.

The available in Pedagogy thesis concerning juvenile age as the most favourable period for ecological upbringing is proved and specified in the article on the basis of comparative analysis of pedagogical investigations of the development of the value perception of nature in ontogenesis. The author asserts the sensitivity of younger juvenile and medium juvenile age for upbringing of ecological value orientations.

Усталеним у психолого-педагогічній літературі є визнання зв'язку формування системи цінностей, ціннісних орієнтацій особистості з певними віковими періодами. З огляду на першорядну значущість виховання екологічних ціннісних орієнтацій, актуальною педагогічною проблемою є визначення відповідного чутливого відрізка онтогенезу.

У педагогічних дослідженнях останніх років певного поширення набула позиція, за якою найбільш сприятливим до екологічного виховання є підлітковий вік. Зокрема, її

відстоє Б. Т. Лихачов. Фахівець наголошує, що в підлітковому віці починається усвідомлення природи й соціокультурного середовища як об'єктів ставлення та існування, формуються умови для виникнення і розвитку свідомої взаємодії на базі суб'єкт-об'єктних та суб'єкт-суб'єктних відносин. Підлітки спроможні зрозуміти гостроту сучасних екологічних проблем і водночас готові до практичної екологічно зорієнтованої діяльності [6]. О. Ф. Дзюбенко вважає, що оптимальним для формування екологічних мотивів поведінки й діяльності є молодший підлітковий вік, оскільки в ньому закладаються основи моральних цінностей. На підтвердження своєї позиції науковець наводить висновок І. Д. Беха, що саме цей період є вирішальним у становленні і майбутньому утвердженні морально зрілої особистості. У молодших підлітків розвивається моральне усвідомлення: моральні уявлення, поняття, система оціночних суджень, якими вони починають керуватися у поведінці. Автор спирається також на дані російських дослідників, що залучення школярів до екологічно спрямованої діяльності у більш пізньому віці не формує у них відповідних особистісно значущих мотивів [3].

Проте в узагальнюючих працях, присвячених підліткам, зазвичай розглядається виключно специфіка їх суспільного буття. Типовим прикладом є фундаментальний російський підручник "Психологія підлітка" за редакцією А. О. Реана, серед авторів якого визнані у світі фахівці [9]. Попри заповнення анотації, що видання дає повне уявлення про сучасні знання в царині психології розвитку підліткового віку, в ньому оминаються питання сприйняття підлітками природи, представленості взаємозв'язків із природою у їх ціннісних орієнтаціях. Сучасними дослідженнями ціннісних орієнтацій підлітків констатовано, що пріоритетними життєвими цінностями у цьому віці виступають щасливе сімейне життя і матеріальне благополуччя, а також успіх у професійній діяльності [7; 9]. Водночас, побіжно наведені в згаданому підручнику дані зарубіжних дослідників про силу впливу подій, які викликають у підлітків стрес, засвідчують, що втрату улюбленої домашньої тварини підлітки переживають нарівні з хворобою батьків, виникненням алкогольної чи наркотичної залежності, важче за розрив з другом та виключення зі школи.

Таким чином, спостерігається певне протиріччя в оцінці науковцями сприятливості підліткового віку до екологічного виховання. Для його розв'язання вважаємо продуктивним зіставити широкий масив даних, наявних у педагогічних та психологічних дослідженнях розвитку ціннісного сприйняття природи в онтогенезі.

Мета статті – виклад результатів порівняльного аналізу педагогічних та психологічних досліджень розвитку ціннісного сприйняття природи в онтогенезі у контексті проблеми сенситивності підліткового віку до виховання екологічних ціннісних орієнтацій.

Насамперед визначимося з межами підліткового віку, оскільки в науці співіснують різні точки зору стосовно цього питання. У нашому дослідженні, виходячи зі специфіки першорядно значущих джерел [9; 14], прийнято 10–11 років за молодший (перша стадія), 12–13 років за середній (друга стадія), 14–15 років за старший (третьа стадія) підлітковий вік.

Ознайомлення з фаховими роботами засвідчує, що перші масштабні за обсягом і узагальненням результатів дослідження закономірностей формування ставлення учнів до природи у взаємодії з нею були здійснені у 1960-х–1970-х рр. А. П. Сидельковським. Результати диференціювалися за статтю, віком, місцем проживання (село чи місто) учнів. На жаль, рознесення даних за групами молодшого, середнього та старшого шкільного віку не дає змоги скласти чітке уявлення про особливості підліткового сприйняття природи: молодші й середні підлітки опинилися в різних групах. У контексті окресленої нами проблеми значущими є дані про особливо інтенсивне зростання в підлітковому (середньому шкільному) віці усвідомленості власних пізнавальних інтересів стосовно природи та становлення у підлітків відносної відособленості чуттєвого пізнання природи. Про спостереження за природою, увагу до її звуків і фарб діти згадували в переліку справ, які їх цікавлять, починаючи з 11–12 років, а пік естетичного усвідомлення природи припадає на 14–16 років. Як зазначає фахівець, розвиток інтересу до об'єктів природи тісно пов'язаний із формуванням ціннісних орієнтацій та переконань особистості. Особливо важливим для нас є

висновок А. П. Сидельковського про сензитивність підліткового віку до виховання ставлення до природи, зроблений ним на підставі аналізу різноманітності та органічності взаємозв'язків видів діяльності учнів серед природи. Порівнюючи ставлення до природи сільських та міських школярів у цілому, науковець виявив, що сільські учні глибше розуміють природу, а міські характеризуються вищим рівнем її естетичного усвідомлення [10].

На початку 1980-х рр. Т. Б. Баранова здійснила порівняльний аналіз ціннісного ставлення школярів до природи за віковими групами учнів 4–5, 6–7, 9–10 класів. Зіставивши, скільки школярів назвали значущою ту чи іншу цінність природи, дослідниця зробила висновок, що учням 4–5 класів притаманні високий рівень значущості естетичної цінності і нижча порівняно з нею значущість економічної цінності. Пізнавальна цінність природи й цінність творення (мовою оригіналу “созидательная ценность”) у цьому віці малозначущі і самостійно відзначалися респондентами вельми рідко; перша цінність була дещо вагомішою для міських, а друга для сільських підлітків. Рекреаційно-оздоровча цінність природи виражалася ще слабше, учні 4–7 класів указували на значущість лише її спортивно-ігрового аспекту. Значущість пізнавальної, рекреаційної цінностей природи та цінності творення помітно зростали у семикласників; економічна цінність стала для них менш ваговою, естетична ж лишалася домінуючою для всіх вікових груп. Науковцем не виявлено суттєвих змін значущості цінностей природи у старших класах, за винятком зростання вагомості пізнавальної цінності для учнів з високим рівнем екологічної культури. Т. Б. Барановою констатовано поглиблення з віком змісту значущості естетичної та пізнавальної цінностей природи; стосовно цінності творення це спостерігалось до 7 класу. Зміст значущості економічної цінності природи у віковому плані принципово не змінювався: його поглиблення було несуттєвим, він лише набував більш узагальненого характеру. По вибірці в цілому було зроблено висновок, що серед учнів з високим рівнем екологічної культури найменш значущою є економічна цінність природи, а серед учнів з низьким рівнем екологічної культури – цінність творення. Загалом, цінності природи є значущішими для учнів сільських шкіл. Найгармонійніше поєднання значущості цінностей природи спостерігалось в сільських школярів із високим рівнем екологічної культури [1]. Як бачимо, висновки психолога в контексті пошуку вікового періоду, сензитивного до виховання екологічних ціннісних орієнтацій, також привертають увагу до підліткового, передусім, до середнього підліткового віку.

На з'ясування вікових особливостей і рівнів сформованості ставлення до природи дітей дошкільного віку та учнів віком 7–17 років було спрямоване соціолого-педагогічне дослідження, проведене у 1980-х рр. Його результати викладені у монографії “Ставлення школярів до природи”, підготовленій співробітниками Науково-дослідного інституту змісту і методів навчання АПН СРСР. Зокрема, у дошкільників виявлено переважно споглядально-утилітарне ставлення до природи, активний пізнавальний інтерес до неї. Стосовно молодших школярів констатовано переважання емоційного й утилітарного типів ставлення до природи; водночас науковці зауважують, що характер ставлення учнів молодших класів до природи визначається їх допитливістю та емоційною чуйністю. Близько 70 % школярів цього віку виявили у відповідях морально-естетичну мотивацію. Експериментально було з'ясовано, що утилітарність сприйняття природи учнями молодших класів можливо пом'якшити за умови організації екологічно зорієнтованого навчання.

За даними дослідження, домінуючим у підлітковому віці є пізнавальний мотив ставлення до природи (понад 50 % відповідей). Він часто поєднується з рекреаційними цілями контактів з природою. Наступними за значущістю є морально-естетичні мотиви, які відображені у 28 % відповідей. Значно збагачуються гуманістичні мотиви. Аргументуючи необхідність охорони природи, підлітки оперують категоріями любові, совісті, добра, співчуття до природних об'єктів. Суттєво розвиваються патріотична, санітарно-гігієнічна мотивація ставлення до природи. Загалом, вияв особистісної потреби у спілкуванні з природою домінує над декларуванням суспільно схвалюваних мотивів обов'язку. Порівняно з попереднім віковим періодом, значно розширюються самостійні контакти учнів з

природою, зростають різноманітність і ефективність їх конкретних справ, спрямованих на охорону природи. Однак, характеризуючи ставлення до природи у підлітковому віці, науковці вказали на його неоднозначність: на цей віковий період припадає і найбільша кількість фактів негативного впливу учнів на природу, що зумовлюється складним процесом розвитку особистості підлітка. У ставленні старшокласників до природи констатовано домінування суспільної мотивації (наявна у третині відповідей), наступними за рівнем вираженості названо пізнавальний та моральні мотиви (відповідно 26 % та 24 %). Проте фахівці зазначають, що усвідомлення випускниками важливості охорони природи далеко не завжди підкріплене їх особистісною позицією, поведінкою стосовно довкілля [8].

Наведена характеристика ставлення до природи у різні вікові періоди засвідчує, що підлітковий вік вирізняється з-поміж них зростанням особистісного осягнення універсальної цінності природи, її значущості. Певні розбіжності з результатами дослідження Т. Б. Баранової (зокрема, стосовно значущості для підлітків пізнавальної цінності природи) не є принциповими у визначенні сприятливості підліткового віку до виховання екологічних ціннісних орієнтацій. Проте констатація амбівалентності поведінки підлітків у природі не дозволяє назвати цей онтогенетичний відрізок сензитивним до екологічного виховання.

Усунути окреслене протиріччя можливо, залучивши до розгляду матеріали експериментального дослідження В. А. Ясвіна, проведеного у 1989–1993 рр. на репрезентативній вибірці міських школярів 10–17 років. Дані, отримані по групах підліткового та юнацького віку, були зіставлені з результатами дотичних досліджень інших фахівців (С. Д. Дерябо, Т. К. Нестерук, Г. В. Шейніс та ін.) і доповнені наявною в літературі інформацією по решті вікових періодів, що дало психологу змогу охарактеризувати розвиток ставлення до природи в процесі онтогенезу [4; 13; 14].

Ставлення до природи у дошкільників науковець, слідом за попередниками, характеризує як суб'єктно-прагматичне–суб'єктно-пізнавальне. У молодших школярів воно втрачає утилітарність. Особливості ж ставлення до природи у підлітковому віці В. А. Ясвін узагальнив не за віковим періодом загалом, а окремо по кожній його стадії, що дозволило суттєво скорегувати висновки здійснених раніше досліджень.

За В. А. Ясвіним, на молодший та середній підлітковий вік припадає найвищий для всієї підлітково-юнацької вибірки рівень інтенсивності ставлення до природи – показника сили вияву ставлення, який відбиває ступінь значущості для особистості об'єктів природи, глибини та специфіки їх зв'язку з її потребами. Свого піку інтенсивність ставлення до природи сягає в 10–11 років, незначне її падіння до 12–13 років не є статистично значущим. Цьому ж періоду відповідає найвищий рівень домінантності ставлення до природи в системі інших ставлень особистості; він максимальний у середньому підлітковому віці. Крім того, в молодшому підлітковому віці сягає максимуму сприйняття природних об'єктів як суб'єктів. Кожен другий учень називає ті чи інші об'єкти природи у переліку “значущих інших”, а ступінь психологічної близькості з ними часом вищий, ніж із членами сім'ї. На середній підлітковий вік рівень сприйняття природних об'єктів як суб'єктів знижується (відповідно, вони фігурують у значущому колі лише третини школярів), проте лишається вищим за середній показник по підлітково-юнацькій вибірці в цілому.

Результати дослідження засвідчили, що природа сприймається підлітками 10–13 років переважно як об'єкт охорони й турботи, для цього віку характерні високий рівень готовності піклуватися про природу і брати участь у природоохоронній діяльності. У 10–11 років 38 %, а в 12–13 аж 46 % учнів висловлюють готовність брати активну участь у природоохоронній діяльності. Узагальнюючи зібрані дані, В. А. Ясвін зробив висновок, що ставлення до природи в молодшому підлітковому віці в цілому є суб'єктно-практичним, у середньому підлітковому віці – суб'єктно-етичним (у більш ранній публікації науковця характеристика ставлення до природи як суб'єктно-етичного поширюється на всю вікову групу 10–13 років [13], у спільній праці В. А. Ясвіна та С. Д. Дерябо тип ставлення до природи в молодшому та середньому підлітковому віці узагальнено охарактеризовано як вчинковий суб'єктно-непрагматичний [4]).

У віці 14–15 років ставлення до природи кардинально змінюється. Рівень інтенсивності ставлення до природи у цей період найнижчий, рівень суб'єктифікації природних об'єктів опускається нижче за середній для школярів у цілому. Лише 11 % 15-річних учнів включають природні об'єкти до свого переліку “значущих інших”. Для більшості старших підлітків природа – це передусім джерело того чи іншого матеріального продукту, їх ставлення до природи є об'єктно-прагматичним. А оскільки природні об'єкти вже не сприймаються як самоцінні, то стосовно них уможливлються дії, що раніше блокувалися внутрішніми етичними нормами. Цим пояснюється амбівалентність підліткової поведінки у природі. У 16–17 років рівень прагматизму стосовно природи дещо знижується, проте закріплюється сприйняття її як об'єкта. Ставлення до природи в юнацькому віці є об'єктно-естетичним.

Висновки психолога одержали широке визнання колег і корелюють з результатами подальших досліджень інших фахівців. Зокрема, В. І. Кротенко, підтверджуючи сензитивність підліткового віку до розвитку емпатії – осягнення емоційного стану іншого, його співпереживання, засвідчує, що значущими об'єктами емпатії підлітків, поряд з однолітками й дорослими, є тварини [5]. О. Л. Верніком встановлено, що в образі довкілля у підлітків стабільно фігурує семантичний клас “Природа”, а зміна частки об'єктів цієї групи в учнів 7–10 класів цілком узгоджується з виявленою В. А. Ясвіним динамікою інтенсивності ставлення до природи на різних стадіях підліткового та в юнацькому віці. Науковець засвідчує й те, що пік охоронної спрямованості зв'язків з природою припадає на середній підлітковий вік (він послуговувався іншою періодизацією, тому називає семикласників молодшими підлітками). Ним також підтверджено вікові особливості ставлення підлітків до об'єктів живої природи, які вперше були виявлені С. Д. Дерябо [2]. На достовірність результатів досліджень С. Д. Дерябо, Т. К. Нестерук, В. А. Ясвіна вказує і С. В. Шмалей [12].

Таким чином, здійснений порівняльний аналіз педагогічних та психологічних досліджень розвитку ціннісного сприйняття природи в онтогенезі дозволяє підтвердити та уточнити наявну в педагогіці тезу про сензитивність підліткового віку до екологічного виховання. Дані низки наукових праць засвідчують, що вік 10–13 років є онтогенетичним періодом найбільшої суб'єктивної значущості природи, у ньому активно відбувається осягнення універсальної цінності природи, контакти з природою є здебільшого непрагматично мотивованими, спрямованими на турботу про неї. Отже, саме молодший та середній підлітковий вік правомірно вважати найбільш сприятливим для виховання екологічних ціннісних орієнтацій школярів.

Зробленим висновком укотре підтверджується актуальність та вагомість думки В. О. Сухомлинського: “Багатогранне духовне життя в роки отрочтва вимагає того, щоб природа стала не якимось додатком, фоном розумових інтересів, а самою суттю життєвого середовища” [11, 543]. Перспективи подальших досліджень полягають у розробці шляхів та засобів оптимальної реалізації ековиховного потенціалу молодшого та середнього підліткового віку в процесі вивчення шкільних дисциплін та у позаурочній діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранова Т. Б. Психологические особенности ценностного отношения школьников к природе (на материале 4–10 классов): дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Баранова Татьяна Борисовна. – К., 1984. – 180 с.
2. Вернік О. Л. Психологічні особливості образу довкілля в свідомості підлітків: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Вернік Олексій Леонідович. – К., 2004. – 176 с.
3. Дзюбенко О. Ф. Екологічне краєзнавство як засіб виховання моральних цінностей ставлення до природи / О. Ф. Дзюбенко // Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах (Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді): Зб. наук. праць. Кн. II. – К.: Педагогічна думка, 2000. – С. 60–66.
4. Дерябо С. Д. Экологическая педагогика и психология: [учеб. пособие] / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин. – Ростов-н/Д.: Феникс, 1996. – 480 с.
5. Кротенко В. І. Психологічні особливості емпатії підлітків: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 “Педагогічна і вікова психологія” / В. І. Кротенко. – К., 2001. – 19 с.

6. Лихачев Б. Т. Экология личности / Б. Т. Лихачев // Педагогика. – 1993. – № 2. – С. 19–23.
7. Осьмак Л. П. Ціннісні уявлення і самоствердження підлітків / Л. П. Осьмак // Рідна школа. – 1992. – № 3–4. – С. 55–60.
8. Отношение школьников к природе: (Педагогическая наука – реформе школы) / [под ред. И. Д. Зверева, И. Т. Суравегиной]. – М.: Педагогика, 1988. – 128 с.
9. Психология подростка: учебник / под общ. ред. А. А. Реана. – С.-Пб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 480 с.
10. Сидельковский А. П. Человек и природа. Формирование отношений / А. П. Сидельковский // Человек и природа. Формирование отношений. – Ставрополь: Ставропольский гос. пед. ин-т, 1975. – С. 3–209.
11. Сухомлинський В. О. Народження громадянина / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори в 5-ти т. / В. О. Сухомлинський. – Т. 3. – К.: Радянська школа, 1977. – С. 281–582.
12. Шмалей С. В. Динаміка суб'єктивного ставлення до природи в онтогенезі / С. В. Шмалей // Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах (Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді): Зб. наук. праць. Кн. I. – К.: Педагогічна думка, 2000. – С. 154–165.
13. Ясвин В. А. Особенности личностного отношения к природе в подростковом и юношеском возрасте / В. А. Ясвин // Вопросы психологии. – 1995. – № 4. – С. 19–28.
14. Ясвин В. А. Психология отношения к природе: [монография] / В. А. Ясвин. – М.: Смысл, 2000. – 456 с.

УДК 37 (09) 437

Т.Д. Кочубей

ДУХОВНО-МОРАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ В ДИТИНСТВІ

У статті розглядаються педагогічні погляди В.О. Сухомлинського на проблему духовно-морального розвитку особистості в дитинстві.

Pedagogic views of V.O. Suhomlynskyi on the problem of spiritual and moral development of a personality in the childhood are examined in the article.

Проблема формування духовно-моральної особистості завжди знаходиться у полі зору науковців, вчителів-практиків. Адже зміст і принципи діяльності системи освіти супроводжуються ціннісними орієнтирами суспільства, в якому живе і розвивається дитина.

Сучасний стан освіти потребує нових підходів до системи цінностей, переосмислення цілей, завдань і функцій освіти, а також аналізу надбань минулого, який допоможе виявити істинно цінний досвід. Виходячи з цього, освіта майбутнього може будуватися лише на збереженні надбань минулого з гармонійним поєднанням із сучасними ефективними підходами та методами. Тому, на нашу думку, цінним буде досвід, накопичений павлівським ученим Василем Сухомлинським.

Окремі аспекти згаданої проблеми висвітлені у наукових розвідках І.Беха, М.Боришевського, В.Бутенка, І.Зязюна, М.Красовицького, В.Кузя, Б.Наумова, М.Мухіна, Н.Побірченко, О.Савченко, О.Сухомлинської та ін.

Мета пропонованої статті – висвітлити педагогічні погляди Василя Сухомлинського на проблему духовно-морального розвитку особистості в дитинстві.

Становлення дитини як особистості неможливе без її духовного зростання, її олюднення. Цій проблемі В.Сухомлинський присвятив чимало праць. Питання духовного становлення дитини, її морального виховання були постійно в полі зору педагогічної ради школи, про що свідчать протоколи її засідань. У праці “Духовний розвиток школяра” він відмічає, що протягом 25 років колектив Павлівської школи вивчав духовний розвиток великої кількості 6–10 річних дітей з різних родин [5, т.1, 247]. Результати такого дослідження дали можливість зробити висновок, що всі негаразди у роботі школи залежать, передусім, від